

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАЛАРЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕСІ

Қ.Зайрова – еркін ізлениуші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: кийим-кечак, кўк куйлак, сәўкеле, ишик, желек, қамар, жемпир, костюм, шуба, шапка.

Ключевые слова: названия одежды, көк көйлек (синее платье), сәукеле (женский головной убор), ишик (верхняя одежда), желек (женская головная накладка), қамар (пояс, ремень), джемпер, костюм, шуба, шапка.

Key words: names of the clothes, «kok kuylek», «sawkele», «ishik», «jelek», «qamar», «jumper», suit, fur coat, cap.

Тилдің раўажланыуы ҳәм қәлиплесиуи ең алды менен оның лексикасында көринеди. Қарақалпақ тилинің лексикасы оғада бай. Ол жәмийетлик турмыстың барлық тәреплерин өз ишине қамтытуғын лексикалық бирликлерден ибарат.

Улыўма халықлық тил әсирлер даўамында әуладтан-әуладқа өтип келеди. Соның ишинде қарақалпақ тилинің лексикасында кийим-кеншек атамалары да – тилдің узақ тарийхына ийе болған сөзлик қатламларынан бири. Олар миллий үрп-әдет ҳәм дәстүрлеримиз бенен байланыслы болып, бай мийрасларымыздан дәрек берди. Сонлықтан миллий кийим-кеншек атамалары лингвистикалық жақтан ҳәр тәреплеме үйрениўди талап етеди.

Ҳәр бир халықтың өзи жасаған жеринде өз шараптары, миллийлиги болыуы менен бирге, қоңсылас халықлар менен мәдений байланыстың өсиуи нәтийжесинде көплеген жаңа сөзлер сөзлик қурамға кирип келеди. Сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының көбейиуи ҳақыйқатында да мәдений раўажланыу ҳәм эстетикалық көзқараслардың өсиуи менен байланыслы. Мине, соларды есапқа алған ҳалда миллийлигимиз болған қарақалпақ миллий кийим-кеншек атамаларын топлап оларды тәртипке салыуға, әдебий тил нормаларын белгилеуде өзіне тән әҳмийетке ийе болады.

Сөзлик қурамды диахрониялық ҳәм синхрониялық бағдарда үйрениу оның өткен жолы ҳәм ҳәзирги жағдайы арасындағы байланысты анықлау, сөзлик қурамды туўры тереңрек түсиниўге мүмкиншилик береді. Өйткени, анаў я мынаў дәл тилдің ҳәзирги жағдайы менен танысуы ушын, оның тарийхына, тарийхый өзгерислерине итибар бериу керек [1:114].

Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншеклерге байланыслы атамаларда ушырасатуғын өзгерислерди үйрениуде көбинесе синхрониялық бағдарда қарау көзде тутылады. Бул керекли орындарда сол өзгерислерди белгилеу, салыстыруу түринде иске асырылады. Қарақалпақ тилинің лексикасында раўажланыу дәрежелерине сәйкес өзгерислер удайы болып турады. Усындай өзгерислер нәтийжесинде қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының айырымлары қолланыу жеделлигин жойтса, ал базылары усы күнге шекем атамаларының сақланғаны, сондай-ақ жаңа атамалардың пайда болыуы менен көринеди. Мине сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек лексемаларын тарийхый-синхрониялық белгилерине ҳәм жаңа заманға сай раўажланыуына қарай төмендегисе үйренеуді мақул көрдик:

1. Түпкиликли атамалар.

2. Жаңа өзлестирме атамалар

Түпкиликли атамаларға ҳәзирги күнимизге шекем өзиниң атамасы менен жетип келген ямаса қандай да фонетикалық өзгерислерге ушыраған, бирәк өзиниң лексикалық мәнисин сақлаған, қарақалпақ халқының тарийхы, мәдений турмысы менен бекем байланысқан атамалар киреди. Сондай-ақ, бул атамалардың айырымлары ҳәзирги тилимизде ушыраспай, күнделикли турмысымызда дерлик қолланылмай, сөзлик қатламнан шығып қалған. Мине, усындай өзгешеліклерине қарай түпкиликли атамаларды ескирген атамалар ҳәм ҳәзирге шекем сақланған атамалар деп екиге бөлип қарадық.

А) Ескирген кийим-кеншек атамалары ҳәзирги тилимизде қолланыудан шығып умытылып баратырған лексемалардан бири. Бул атамаларды тек көркем шығармалар ҳәм аўызеки дәретпелер тилинде жийи ушыратамыз. Олар мысалында умытылып баратырған кийим-кеншек лексикасын толығырақ көремиз. Мысалы:

Парша тон, зер жағалы ишик кийип,
Ханның қызы отырған жайларға көш! [6].

Хәў бәдик, көшер болсаң бийлерге көш,
– Бурын сен бундай дәўран сүрип пе един,
Жипек түўе желекти көрип пе един ... [6:51].

Көк көйлек, сылдыр моншақ балаға көш [6:30].
Қамар байладылар беліме менің [6:24].

Қара мақпал сәўкеле,
Шашын басар яр-яр-аў [6:74].

Ат жақсысы – яўмыты,
Тон жақсысы – маўыты [6:105]

Үстине кийгени атлас қамқады,
Башда түрме, әлде пәрең румалы [7].

Бул мысаллардағы ушырасатуғын ишик, желек, қамар, көк көйлек, қара мақпал, маўыты атамалары ҳәзирги тилимизде қолланылуы жийилигинен айырылған ескирген сөзлер қатарына киреди. Бундай сөзлик қатламнан шыққан сөзлер ҳәзир сол ески турмыстың тиллик лексикасында сақланып қиятыр.

Ишик–күндыз, түлки, қозы т.б. хайўанлардың терисинен исленген үст кийим [3:282].

Желек – бурынғы ўақытта келиншеклердің басына жамылатуғын кийими болған [3:195].

Қамар – қаракөл териниң ең жақсы түриниң бири. Қамар малақай [3:113] сондай-ақ, белбеудің, әдебий тилдеги аталыу варианты. Қарақалпақ тилинде қамар, белбеу, қайыс бири-бирине синоним ретинде кең жумсалады.

Көк көйлек – қарақалпақлардан басқа қоңсылас халықларда ушыраспайтуғын, бизиң дәўиримизге аз жетип келген ҳаял-қызлардың миллий кийими [2:28]. Көк көйлек қызлардың узатылғанда кийлетуғын миллий кийими болған. Мысалы:

Бир көйлекті төрт жыл тиккен сорасам,
Келиншектің той липасы, көк көйлек. [4]

Сәўкеле – ҳасыл таслар, моншақлар менен безелген бас кийим [3:193]. Бул бас кийим де ертеде ҳаял-қызлардың турмысқа шыққанда басына безенип кийген бас кийими болған. Мысалы:

Қара мақпал сәўкеле,
Шашын басар яр-яр-аў [6].

Маўыты – мақпал, түкли ҳаўайы түсли мақпал, ҳасыл зат, гезлеме [3:227].

Түрме – қыз-келиншеклер басына орайтуғын ямаса жигитлер белине буўатуғын жипектен тоқылған гезлеме [3:367].

Мине, жоқарыдағы мысалларда көрип өткен кийим-кеншек лексемалары ҳәзирги тилимизде қолланылуы жеделлигинен жойылып, ескирген атамалар қатарынан орын алған.

Сондай-ақ ескирген атамалардан болған сәўкеле, көк көйлек лексемалары, ҳәзирги күнимизде қайта қолға алынып атырған миллий кийимлер қатарына киреди. Дәўирлер өзгерип көк көйлек жаңа ақ көйлек атамасы менен өзгериске ушыраса да, өзиниң қолланылуы мәнисин жоғалтпаған келинлердің миллий көйлеги. Мысалы:

Дэўиринде кийе алмаған гез келген,
Заманымыз гүл-гүл жайнап өзгерген,
Келиншеклер аппақ липас кийеди,
Бизге тансық емес енди бөз деген,
Қызлар қайта қолға алған, көк көйлек. [4]

Б) Ҳәзирге шекем сақланған атамалар: Бундай кийим-кеншек лексемалары ҳәзирги күнимизге шекем өзиниң атамасы менен жетип келген, ямаса қандай да фонетикалық өзгерислерге ушыраған, бирақ өзиниң лексикалық мәнисин сақтаған атамалар киреди.

Мысалы:

Алма жеген жигитлерден қалар болсаң,
Сол жигитлердиң *малақайын* жалма бәдик! [6:32].
Оннан жайлау таппасаң мен айтайын,
Қалада пулы қымбат *шапанға* көш [6:34].
Ханнан алған *шекпенин* саған жабар
Тойдағы қызлар менен жигитлерден,
Орамал, *шаршы* келер пулы менен хәўжар [6:46].

Үстиндеги *постынды*,
Басындағы қожалақ,
Буны пинхәм қояды [6:60].

Алпамысқа арналған,
Көп *кийимлер* бар еди [6:60].

Сәўри *етим* қонышы тар, кийе алмайман,
Қолым барып дүньямыз жыялмайман [6:65].
Оң қолыма *қайшы* алып *мақпал* пиштим хәўжар...
Қара *жипек* ийирдим жүндей созып яр-яр-
аў... [6:73]

Көргенсизге дус болсаң,
Шалғайыңа асылар [6:125].
Зер көйлектің *етегин* илер мекен хәўжар [6:71].
Зәрли *руўмал*, үки тақып башына,
Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун
Үстинә кийгәннің *бәшбәнт*-падшайы,
Таўыс бир *көйләкиң* гүлгүн дәрайы [7]

Жоқарыда мысалларда келтирип өткен *малақай*, *шапан*, *шекпен*, *орамал*, *шаршы*, *постын*, *тон*, *кийим*, *етик*, *жипек*, *шалғай*, *етек*, *мақпал* атамалары ҳәзирги тилимизде өнимли қолланылады. Малақай, орамал, шаршы атамалары бас кийими болса, шапан, тон, постын, шекпен үсти кийимлер, етик аяққа кийилетуғын аяқ кийимди билдирсе, жипек, мақпал кийим-кеншекке байланыссыз жип хәм таўар мәнилерин аңлатады. Орамал-шаршы, етек-шалғай, постын-тон, шапан-шекпен бир-бири менен синоним атамалар. Тон – ийленген қой терисинен, жүн жағы ишине қаратылып тигилген жыллы кийим, постын [3:338]. Жипек – жип мәнисин аңлатыуы менен бирге қасыл гезлеме мата мәнисинде де қолланылады [3:237]. Шекпен – жүн жибинен, хәр қыйлы материялардан ишине жүн, пахта салып ямаса пахта, жүн салмай астарлы етип, сырып тоқылған сырттан кийе-туғын узын кийим [3:524]. Әжинияз шығармалары тилинде ушырасқан руўмал, бәшбәнт, көйләк атамалар фонетикалық өзгериске ушырағаны менен, өзиниң

лексикалық мәнисин жойтпаған. Бул ҳәзирги тилимиздеги сол мәнини аңлатады.

Түпкиликли атамалар, мине, усындай өзгешеликлерине қарай бири-биринен парық қылады. Айырым атамалар қолланылуы жийилиги жойылып, ески турмыстың тиллик лексикасында сақланып қиятырған болса, ал айырымлары ҳәзирги тилимиз лексикасында жийи қолланылады.

2. Жаңа өзлестирме атамалар. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының белгилі бир бөлегі орыс тили хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден өзлестірилген сөзлер қурайды. Олардан костюм, юбка, кофта, джемпер, шапка, шляпа, шуба, туфли хәм т.б. атамалар менен сөзлик қурам байып барған. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының көбейіуі мәдениет раўажланыуы хәм эстетикалық көзқараслардың өсиуі менен байланыссыз. Бул атамалар ҳәзирги тилимизде күнделікли қолланылуы жеделлигине қарай өз сөзлеримиздей белгилі болып тилимизге өзлесип кеткен. Мысалы:

Қуйын, суўық самал турса шарасыз,
Қымтыйды қулынын жыллы *жемпирге*.
Әмиў жағасында жасайды шайыр,
Ақ *костюм* шашын өрлеп тараған [4].

Бәлким түлки үйретер,
Қызға *шуба* кийіўди!
Шәпкилер кийим бе сенің қасыңда,
Мұхтариятлы мүлким қарақалпағым [5].

Барайын десем бир *пәтиңкемнің* арты жырттық. Емлеўхана бас шыпакерлериниң бөлмесине сорау жоқ, соғыу жоқ, *пальтосының* жағасын ярым көтеріп, тамағынан мурнына дейін жүн *шарф* орап алған орта жаслардағы бир киси кирип келди [8].

Келтирип өткен мысаллардағы орыс тили хәм орыс тили арқалы тилимизге кирип келген кийим-кеншек атамалары, фонетикалық өзгерислерге ушырап, өз тилимиз сөзлери сыяқлы сиңисип кеткен. Мәселен, шапка-шәпки, джемпер-жемпир, ботинка-пәтиңке хәм т.б.

Мине, жоқарыдағы мысалларда көрип өткенимиздей, қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының дәўирлерге қарай өзгерислерге ушырап, базы атамалардың қолланыуы жеделлиги жойылып гөнерген болса, ал айырымлары жаңа атамалар менен сөзлик қурамға кирип келип, лексикамызды байытып барады.

Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамаларының мәнилик өзгешеликлері, заман талабына сай жаңа атамалар менен орын алмасыулары, олардың тилимизге кирип келиулері тилимиздің раўажланыуы ушын көп ғана тәсири бар. Жуўмақтастырып айтатуғын болсақ, қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек лексемаларының усындай өзгешеликлерин есапқа ала отырып, оларды лингвистикалық жақтан еле де тереңирек үйреніу, әхмийетли мәселе екенінен дәрек береді.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994.
2. Доспанов О., Алламуратов А., Тилеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларының сөзлігі. – Нөкис: «Билим», 1991.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 1-4 том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 1984, 1988, 1992.
4. Дәўлетова Г. Гүзгі толғаныслар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Әжиниязов Ә. Қосығыма сайылман. – Нөкис: «Билим», 2015.
6. Қарақалпақ фольклоры. XI Том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7. Әжинияз таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1988.
8. Нысанов М. Таңдамалы шығармалары. III том. – Нөкис: «Билим» 2016.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ тилидағы кийим-кечак номлари ҳар тамонлама ўрганилган. Ўлар асосан икки гуруҳга бўлиб ўрганилган: Асл қарақалпақча сўзлар ва ўзлашма сўзлар.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению названий одежды в каракалпакском языке. Исследуются две группы слов: исконно каракалпакские слова и заимствованные слова.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the names of clothes in the Karakalpak language. They are divided into two groups: proper Karakalpak words and borrowed words.